

Η ΣΥΝΘΕΤΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΤΟ ΤΡΙΠΛΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί να παρουσιάσει τη μετάβαση στη δημοκρατία, από τις 24 Ιουλίου 1974 μέχρι τη θέση σε ισχύ του νέου Συντάγματος, ως μια σύνθετη, καλά σχεδιασμένη αρχιτεκτονική, πρωτίστως από τον πολιτικό νου του Κωνσταντίνου Καραμανλή, υπό το φως των τότε πολιτικών συνθηκών.

Το κρίσιμο διακύβευμα ήταν τριπλό: *πρώτον*, η οργάνωση δημοκρατικών διαδικασιών, *δεύτερον*, ο πολιτικός έλεγχος του στρατεύματος, χωρίς να δημιουργηθεί οποιαδήποτε κρίση και χωρίς, προφανώς, να ανακάμψουν οι δικτάτορες, και, *τρίτον*, η κατάργηση της μοναρχίας. Το κλίμα των ημερών ήταν, βεβαίως, αυτό μιας δημοκρατικής έκρηξης¹, αλλά και φόβου –στο υπεύθυνο πολιτικό προσωπικό τουλάχιστον– μιας νέας απειλής. Άλλωστε, είναι γνωστή η έκφραση του Ευάγγελου Αβέρωφ για τα «σταγονίδια» που κυκλοφορούσαν ελεύθερα². Από την άποψη του τριπλού αυτού σκοπού, της εγκαθίδρυσης δηλαδή της δημοκρατικής νομιμότητας χωρίς το Στέμμα και χωρίς συγκρούσεις με τα κατάλοιπα της χούντας, η διαδικασία της μετάβασης έχει χαρακτηριστεί «αριστοτεχνική»³. Οργανώθηκαν δύο άψογες εκλογικές αναμετρήσεις με μεγάλη συμμετοχή και οι ένοπλες δυνάμεις ελέγχθηκαν σταδιακά από την πολιτική εξουσία.

Για να παρουσιάσω την αρχιτεκτονική αυτής της «βελοούδινης»⁴ μετάβασης, θα εστιάσω κατά μείζονα λόγο στις συντα-

Βασιλική Χρήστου
Επίκουρη καθηγήτρια
Συνταγματικού Δικαίου
Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

¹ Πρβλ. Υ. Drossos, *The Flight of Icarus. European Legal Responses Resulting from the Financial Crisis*, 2020, σελ. 105-107.

² Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, 2008, σελ. 35.

³ Η. Νικολακόπουλος, «Συνέχειες και ρήξεις: Ο αμφίσημος όρος Μεταπολίτευση», στο: Μ. Αυγερίδης/Ε. Γαζή/Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, 2016, σελ. 429-431 (430).

⁴ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, ό.π., σελ. 25.

κτικές πράξεις και τα ψηφίσματα· θα επιδιώξω δηλαδή να φωτίσω ειδικά την αυξημένης τυπικής ισχύος συντακτική πρωτοβουλία της περιόδου εκείνης, πλαισιωμένη ασφαλώς από τα κρίσιμα νομοθετικά διατάγματα. Ταυτόχρονα, θα υποστηρίξω ότι ήταν οι εκλογικές αναμετρήσεις, δηλαδή το δημοψήφισμα και οι βουλευτικές εκλογές, εκείνες που εγγυήθηκαν την επιτυχία του εγχειρήματος, και ήταν απολύτως εύστοχο το ότι η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας ανήγαγε τις εκλογικές αυτές αναμετρήσεις στα κομβικά σημεία της μετάβασης.

Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζονται οι συνθήκες συνταγματικού κενού –έτσι είχαν τα πράγματα, άλλωστε, από το 1967– και ουσιαστικής διάλυσης του κράτους, στις οποίες οι πολιτικοί κλήθηκαν να επανέλθουν. Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται το πώς οργανώθηκε ένα αδιάβλητο πλαίσιο διεξαγωγής των εκλογών και η παράλληλη διαδικασία σταδιακής, μα και επιταχυνόμενης αποχουντοποίησης, καθώς πλησίαζαν οι εκλογές. Στην τρίτη ενότητα θα παρακολουθήσουμε τις πρωτοβουλίες της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας τόσο για την επίλυση του πολιτειακού όσο και για την εκπόνηση του νέου Συντάγματος. Στην τέταρτη ενότητα θα δείξω πώς τα προπαρατιθέμενα κομμάτια ιστορίας συνεφέλκονται από δύο βασικούς μαγνήτες, τις εκλογικές αναμετρήσεις. Ο ιστορικός χρόνος πυκνώνει γύρω από το δημοψήφισμα και τις βουλευτικές εκλογές και ο πολιτικός κόσμος κερδίζει έδαφος. Η δημοκρατία αναστηλώθηκε στηριζόμενη στα δικά της μέσα, τις δημοκρατικές διαδικασίες, και αυτό υποστηρίζω ότι είναι το βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής μετάβασης.

I. ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΟ

Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και αντιπρόεδρο καθώς και Υπουργό των Εξωτερικών τον Γεώργιο Μαύρο, εκλήθη στην εξουσία μετά την ολοσχερή κατάρρευση της χουντικής κυβέρνησης, του στρατού και του κράτους. Ο Γεώργιος Ράλλης, υπουργός στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, έχει κάνει λόγο, σε παλαιότερη συνέντευξή του στην ΕΡΤ σχετικά με τα γεγονότα της περιόδου, περί «ανύπαρκτου κράτους»⁵.

Η δικτατορία κατέρρευσε υπό την πίεση της αντίστασης στην Ελλάδα και στο εξωτερικό⁶, με κορυφώσεις την κατάληψη της Νομικής Σχολής Αθηνών από τους φοιτητές τον Φεβρουάριο του 1973⁷, το Κίνημα του Ναυτικού τον Μάιο του 1973⁸, και –ως κορωνίδα– την αιματηρή εξέγερση του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1973⁹. κατέρρευσε υπό την πίεση της διεθνούς κοινής γνώ-

⁵ Αρχείο ΕΡΤ, Εκπομπή της Μαρίας Ρεζάν, «Χρόνια Δημοκρατίας 1974-1990», διαθέσιμη στο [link](#), λεπτό 49 προς 53.

⁶ Ενδεικτικά, βλ. Σ. Βαλντέν, *Δικτατορία και Αντίσταση. 1967-1974. Προσωπική μαρτυρία*, 2018· Π. Βόγλης, *Δυναμική αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας. 1967-1974*, 2022.

⁷ Γ. Δρόσος, *Νομική 1972-1973: Η Νομική*, αναδημ. από τις ΕφαρμΔΔ 2007 (επετειακό τεύχος), *The Books' Journal* 2013, διαθέσιμο στο [link](#).

⁸ Βλ. ενδεικτικά, Κ. Στράτο, «Η μνήμη του Κινήματος του Ναυτικού στη Μεταπολίτευση, 1974-1975. Ένα εργαλείο πολιτικής συναίνεσης», στο: *Από τη Δικτατορία στη Μεταπολίτευση*, Αρχαιοτάξιο 2024, σελ. 86 επ.

⁹ Βλ. ενδεικτικά, Κ. Κορνέτη, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, (Π. Μαρκέτου μτφρ.), 2015, σελ. 504-553· Λ. Καλλιβρετάκη, *Το Πολυτεχνείο έξω από το Πολυτεχνείο. Οι αφανείς πρωταγωνιστές της εξέγερσης του 1973*, 2023.

μης¹⁰, και φυσικά υπό την πίεση των ευθυνών της για την τουρκική εισβολή στην Κύπρο¹¹. Τελευταία νομική πράξη της χούντας ήταν το προεδρικό διάταγμα της 20ής Ιουλίου, που καλούσε στην παντελώς αποτυχημένη γενική επιστράτευση¹² και την ίδια μέρα το διάγγελμα του προέδρου της χούντας αντιστράτηγου Φαίδωνα Γκιζίκη για την εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο¹³.

Με τον διορισμό του Κωνσταντίνου Καραμανλή ως πρωθυπουργού¹⁴, μάλιστα από τον πρόεδρο της χούντας Γκιζίκη¹⁵, που ήταν ο μόνος που παρέμενε στη θέση του μετά την εγκατάλειψη του κράτους από τη χουντική κυβέρνηση, εκκινεί η Μεταπολίτευση¹⁶. Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας ορκίστηκε σε δύο κλιμάκια, την 24η και την 26η Ιουλίου 1974. Στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας συμμετείχαν πολιτικοί της προδικτατορικής Δεξιάς και του Κέντρου, καθώς και προσωπικότητες που είχαν αναπτύξει αντιστασιακή δράση¹⁷. Δεν συμμετείχαν, όμως, οι παλαιοί βουλευτές της ΕΔΑ¹⁸. Συνεπώς, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας δεν ήταν πλήρως αντιπροσωπευτική του προδικτατορικού πολιτικού κόσμου.

Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας άσκησε πρωτογενή, συντακτική εξουσία, δηλαδή κυρίαρχη

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Κ. Kornetis/V. Fernández Soriano/K. Kjaersgaard/N. Manitakis/A. Nafpliotis/A. Papaeti (eds.), *The 1969 'Greek Case' in the Council of Europe. A Game Changer for Human Rights*, 2024.

¹¹ Για την τουρκική εισβολή στην Κύπρο κι ευρύτερα για το κυπριακό ζήτημα βλ. ενδεικτικά, Σ. Ριζά/Ι. Στεφανίδη, «Το Κυπριακό Ζήτημα. Ο αγώνας για Ένωση, η Ανεξαρτησία, η τουρκική εισβολή», στο: Γ. Βούλγαρης/Η. Νικολακόπουλος/Σ. Ριζάς/Τ. Σακελλαρόπουλος/Ι. Στεφανίδης (επιμ.), *Ελληνική Πολιτική Ιστορία. 1950-2004*, 2011, σελ. 91-110. Σ. Ριζά, «Κυπριακό, Ελληνοτουρκικές σχέσεις και Πολιτική», στο: Γ. Βούλγαρης/Κ. Κωστής/Σ. Ριζάς (επιμ.), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, 2020, σελ. 79-96.

¹² Προεδρικό διάταγμα υπ' αριθμ. 506 «Περί Γενικής Επιστρατεύσεως των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας», ΦΕΚ 206 Α/20 Ιουλίου 1974. Όπως σχολιάζει ο Κ. Κωστής, η επιστράτευση αυτή κατέληξε σε «φιάσκο». Βλ. Κ. Κωστή, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους. 18ος-21ος αιώνας*, 2013, σελ. 792.

¹³ ΦΕΚ 207 Α/20 Ιουλίου 1974.

¹⁴ Προεδρικό διάταγμα υπ' αριθμ. 517 «Περί διορισμού ως Πρωθυπουργού του Κωνσταντίνου Καραμανλή», ΦΕΚ 210 Α/24 Ιουλίου 1974.

¹⁵ Ο Γ. Κασσιμάτης σχολιάζει ότι η παραμονή του χουντικού αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας στη θέση του ήταν ζήτημα πολιτικής τακτικής χωρίς ουσιαστικές διαστάσεις. Βλ. Γ. Κασσιμάτη, *Οι βάσεις του πολιτεύματος και οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος. Με βάση την ερμηνεία του άρθρου 1 του Συντάγματος*, 2022, σελ. 3. Ωστόσο, αυτή η διαπλοκή νομικού καθεστώτος της δικτατορίας και μεταβατικού καθεστώτος είχε επικριθεί έντονα από τον Φ. Βεγλερή, *Παρατηρήσεις στη ΣτΕ (Ολ.) 3700/1974*, ΤοΣ 1975, σελ. 65 επ.

¹⁶ Πρβλ. ΣτΕ (Ολ.) 4611/1976, ΤοΣ 1977, σελ. 437-439 με παρατηρήσεις Π. Παραρά, σελ. 439-441.

¹⁷ Ο Γ. Κασσιμάτης καταγράφει τη σύνθεση της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Στην πρώτη σύνθεση της Κυβέρνησης συμμετείχαν, με Πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, οι εξής υπουργοί: Γεώργιος Μαύρος, Ξενοφών Ζολώτας, Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, Γεώργιος Ράλλης, Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου, Σόλων Γκίκας, Κωνσταντίνος Τσάτσος, Νικόλαος Λούρος, Κωνσταντίνος Λάσκαρης, Ανδρέας Κοκκέβης και Παναγιώτης Λαμπρίας (ως υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ). Στις 26 Ιουλίου η Κυβέρνηση διευρύνθηκε με νέους υπουργούς και υφυπουργούς, στους οποίους συγκαταλέγονταν και πολλοί ενεργοί αντιστασιακοί και διωκθέντες από το στρατιωτικό καθεστώς. Τα νέα πρόσωπα της Κυβέρνησης ήταν οι υπουργοί: Χριστόφορος Στράτος, Ιωάννης Πεσματζόγλου, Δημήτριος Παπασπύρου, Χαράλαμπος Πρωτόπαπας, Αθανάσιος Κανελλόπουλος, Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, Γεώργιος Μυλωνάς και Ιωάννης Μηναιός, καθώς και οι υφυπουργοί: Ευάγγελος Δεβλέτογλου, Ιωάννης Μπούτος, Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Δημήτριος Τσάτσος, Κωνσταντίνος Αποσκίτης, Γεώργιος Λιανόπουλος, Γεώργιος Παπαγιαβής, Αθανάσιος Ταλιαδούρος, Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, Αθανάσιος Τσαλδάρης, Κωνσταντίνος Αλαβάνος και Εμμανουήλ Κεφαλογιάννης. Βλ. Γ. Κασσιμάτη, «Η μετάβαση στη δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975», στο: Βουλή των Ελλήνων *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975. Τα ελληνικά Συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα*, 2004, σελ. 165-252, σελ. 169.

¹⁸ Α. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2020, σελ. 309.

εξουσία¹⁹. Όταν εκλήθη στην εξουσία με την ευρεία αποδοχή του ελληνικού λαού, δεν ίσχυε Σύ-
νταγμα, καθώς τα καταστατικά κείμενα της δικτατορίας δεν ήταν Συντάγματα και το καθεστώς
της χούντας ήταν παντελώς ανομιμοποίητο και αυθαίρετο²⁰. Επιπλέον, το κράτος, ως πραγματική
εξουσία, είχε, όπως αναφέρθηκε, καταρρεύσει. Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας άσκησε την πρω-
τογενή εξουσία μέσα από νομικές πράξεις που ονομάζονται «συντακτικές πράξεις». Οι συντακτικές
πράξεις έχουν αυξημένη τυπική ισχύ, έχουν δηλαδή την τυπική ισχύ ενός Συντάγματος και εκδίδο-
νται από την εκτελεστική εξουσία σε περιόδους συνταγματικού κενού ή συνταγματικής μετάβασης.
Αντίθετα, οι αυξημένης τυπικής ισχύος πράξεις που εκδίδει η Βουλή σε τέτοιες περιστάσεις, εν
προκειμένω η Ε' Αναθεωρητική Βουλή, ονομάζονται ψηφίσματα²¹. Συντακτικές πράξεις και ψηφί-
σματα συγκρότησαν τον οδικό χάρτη της Μεταπολίτευσης προς τη συνταγματική ομαλότητα και
τη δημοκρατική σταθερότητα.

Ποιο ήταν, σε γενικές γραμμές, το περιεχόμενο των συντακτικών πράξεων και ψηφισμάτων; Τι
και γιατί επελέγη ως ύλη συνταγματικής περιωπής; Όπως θα εκθέσω αναλυτικότερα στα επόμενα,
οι συντακτικές πράξεις της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας είχαν κατά περιεχόμενο δύο βασικούς
άξονες: αφενός και πρωτίστως, τη θέση σε ισχύ ενός μεταβατικού συνταγματικού πλαισίου, την
οργάνωση των εκλογών, την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, καθώς και την προετοιμασία
του νέου Συντάγματος, αφετέρου την αποκατάσταση των διωχθέντων στη δικαιοσύνη και τα πα-
νεπιστήμια, καθώς και τη δίωξη των πρωταιτών. Τα ψηφίσματα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής
αφορούσαν επίσης το ζήτημα της δίωξης των πρωταιτών *πρώτον*²², *δεύτερον* τη διαδικασία επε-
ξεργασίας και ψήφισης του Συντάγματος²³, καθώς και, *τρίτον*, τη λειτουργία των οργάνων του
κράτους μέχρι τη θέση σε ισχύ του νέου Συντάγματος, δηλαδή του νομοθετικού σώματος²⁴ και του
προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας²⁵.

¹⁹ Έτσι και ΣτΕ (Ολ.) 3700/1974, ΤοΣ 1975, σελ. 63-65. Βλ. και Π. Παραρά, *Το χρονικόν επανόδου εις την δημοκρατίαν*, ΤοΣ 1975, σελ. 55-62.

²⁰ Αρ. Μάνεσης, *Επταετίας τέλος!*, αναδημ. από το περιοδικό Ο Πολίτης Μάιος 1976, στο: *Idem, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, Τόμος Ι, 1980, σελ. 529-542 (533).

²¹ Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2020, σελ. 101.

²² Ψήφισμα Δ' «Περί του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, διώξεως εγκλημάτων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων», ΦΕΚ 6 Α/18 Ιανουαρίου 1975.

²³ Ψήφισμα Α' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί ψηφίσεως και εκδόσεως ψηφισμάτων υπό της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, ασκήσεως του νομοθετικού έργου υπό ταύτης και τροποποιήσεως του Κανονισμού της Βουλής», ΦΕΚ 373 Α/24 Δεκεμβρίου 1974· Ψήφισμα Γ' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί συστάσεως ειδικής Επιτροπής και ειδικού Κανονισμού των εργασιών αυτής προς αναθεώρσιν και συμπλήρσιν του Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952 (ΦΕΚ 3 Α/4 Ιανουαρίου 1975)· Ψήφισμα Θ' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί παρατάσεως της προθεσμίας της προβλεπομένης από της παρ. 3 του άρθρου 4 του υπό στοιχ. Γ/1974 Ψηφίσματος», ΦΕΚ 40 Α/11 Μαρτίου 1975.

²⁴ Ψήφισμα ΙΑ' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί συντάξεως Κώδικος του Κανονισμού των εργασιών της Βουλής (Κοινοβουλευτικό Μέρος)», ΦΕΚ 109 Α/9 Ιουνίου 1975· Ψήφισμα Η' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί συστάσεως Επιτροπής προς κατάρτισιν Κώδικος Οργανισμού των Υπηρεσιών της Βουλής και καταστάσεως του Προσωπικού αυτής και άλλων τινών διατάξεων», ΦΕΚ 23 Α/18 Φεβρουαρίου 1975.

²⁵ Ψήφισμα Β' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί του τρόπου ασκήσεως των αρμοδιοτήτων του προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας», ΦΕΚ 375 Α/24 Δεκεμβρίου 1974.

II. ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ

Η πορεία προς τις βουλευτικές εκλογές χαρακτηρίστηκε από την εδραίωση ενός μεταβατικού μεν συνταγματικού πλαισίου, το οποίο ήταν σαφές, όμως, ότι πρόβαλε και ως πρόταση για το νέο Σύνταγμα. Επίσης, η πορεία αυτή χαρακτηρίστηκε από διαδικασίες κάθαρσης του κρατικού μηχανισμού από τους χουντικούς, καθώς και από τη θέση ενός αδιάβλητου και αξιόπιστου οργανωτικού πλαισίου για τη διενέργεια των εκλογών.

1. ΤΟ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Η πρώτη συντακτική πράξη της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, η οποία χαρακτηρίζεται και ως καταστατική²⁶, δημοσιεύτηκε την 1η Αυγούστου 1974, λίγες μόλις μέρες μετά την ορκωμοσία της, και κατήργησε τα χουντικά ψευδοσυντάγματα²⁷. Η συντακτική πράξη κάνει λόγο συγκεκριμένα για το δημοσιευθέν την 15η Νοεμβρίου 1968 «κείμενο Συντάγματος»²⁸. Επρόκειτο δηλαδή για ένα κείμενο που φερόταν ως Σύνταγμα, αλλά –αυτονοήτως– δεν ήταν, καθώς δεν πήγαζε από τη λαϊκή βούληση και δεν στηριζόταν στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Η συντακτική πράξη επανέφερε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952, με εξαίρεση τις διατάξεις περί βασιλέως²⁹, καλύπτοντας έτσι το συνταγματικό κενό. Την ίδια στιγμή πρόβλεπε ότι η μορφή του πολιτεύματος θα καθοριζόταν μέσα από την ελεύθερη έκφραση του ελληνικού λαού, προιδεάζοντας έτσι για το δημοψήφισμα³⁰. Ακόμη όριζε ότι η νομοθετική εξουσία, μέχρι να συγκληθεί η Εθνική Αντιπροσωπεία, θα την ασκεί η κυβέρνηση με διατάγματα³¹. Έτσι, εμμέσως προανήγγειλε τη διενέργεια γενικών βουλευτικών εκλογών για την ανάδειξη Βουλής. Το μήνυμα, λοιπόν, ήδη της πρώτης συντακτικής πράξης ήταν σαφές: χωρίς χρονοτριβή ο λαός θα προσερχόταν στις κάλπες, μάλιστα δύο φορές. Αυτό, η εμπιστοσύνη δηλαδή στις δημοκρατικές διαδικασίες, είναι και το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της επιτυχούς ελληνικής μετάβασης στη δημοκρατία.

Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε ότι στην πρώτη αυτή συντακτική πράξη ήταν προτεραιότητα της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας να διακηρύξει ότι τη διοίκηση των Ενόπλων Δυνάμεων ασκεί η Κυβέρνηση³² και ότι ουδείς επιτρέπεται να αντιποιηθεί την άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας³³. Ο πολιτικός έλεγχος του στρατεύματος ήταν αναγκαίο στοιχείο του εκδημοκρατι-

²⁶ Γ. Κασσιμάτης, «Η μετάβαση στη δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975», ό.π., σελ. 176.

²⁷ Συντακτική Πράξις «Περί αποκαταστάσεως της δημοκρατικής νομιμότητας και ρυθμίσεως θεμάτων του δημοσίου βίου μέχρι του οριστικού καθορισμού του πολιτεύματος και της καταρτίσεως νέου Συντάγματος της Χώρας», ΦΕΚ 213 Α/1 Αυγούστου 1974.

²⁸ Το άρθρο 15 της από 1ης Αυγούστου 1974 συντακτικής πράξης αναφέρει κατά λέξη: «Το δημοσιευθέν την 15ης Νοεμβρίου 1968 κείμενον Συντάγματος, ως διεμορφώθη δια του Προεδρικού Διατάγματος υπ' αριθ. 370/1973, ως και πάσα από της 21ης Απριλίου 1967 και εφ' εξής εκδοθείσα συνταγματικού περιεχομένου πράξις καταργούνται».

²⁹ Άρθρο 1 της από 1ης Αυγούστου 1974 συντακτικής πράξης.

³⁰ Ibidem, άρθρο 2.

³¹ Ibidem, άρθρο 10.

³² Ibidem, άρθρο 11.

³³ Για την ακρίβεια στο άρθρο 21 του Συντάγματος του 1952 περί της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας προστέθηκε (με το άρθρο 6 της από 1ης Αυγούστου συντακτικής πράξης) η ακόλουθη πρόβλεψη: «Ουδέν άτομον, ουδέ τμήμα του Λαού επιτρέπεται να αντιποιηθή οπωσδήποτε την άσκησιν της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών αυτής».

σμού. Και οι δύο αναφορές είναι ενδεικτικές του κλίματος της περιόδου, κατά την οποία ο φόβος νέου πραξικοπήματος ήταν διάχυτος. Στις 11 Αυγούστου 1974 ο Καραμανλής είχε αναγκαστεί να δηλώσει στους αρχηγούς του στρατού και των ενόπλων δυνάμεων, Ανδρέα Γαλατσάνο και Γρηγόριο Μπονάνο αντίστοιχα, ότι, εφόσον δεν θα απομάκρυναν από την Αττική τις ελεγχόμενες από τον δικτάτορα Ιωαννίδη μονάδες του στρατεύματος –πρόκειται για «επίλεκτες» μονάδες που προστάτευαν τη χουντική κυβέρνηση στην πρωτεύουσα–, θα καλούσε τον λαό στο Σύνταγμα να το πράξει εκείνος. Τους έθεσε μάλιστα τελεσίγραφο μέχρι τις 2 το μεσημέρι της ίδιας μέρας³⁴. Εξάλλου, το κλίμα διεξαγωγής των εκλογών για την ανάδειξη της Βουλής εν πολλοίς χαρακτηρίστηκε από το σύνθημα «Καραμανλής ή τανκς»³⁵, ενώ, ακόμη και μήνες αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1975 εξαρθρώθηκε η συνωμοσία της «πυτζάμας», όπως ονομάστηκε, με τη σύλληψη τη νύκτα στο σπίτι τους αξιωματικών που κινούνταν εναντίον της δημοκρατίας³⁶.

Περαιτέρω, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, με τις συντακτικές πράξεις, τις οποίες εξέδιδε, αναθεώρησε επιμέρους διατάξεις του Συντάγματος του 1952³⁷ που είχαν επανέλθει σε ισχύ, προκαταλαμβάνοντας έτσι και τις εργασίες εκπόνησης του νέου Συντάγματος. Αξίζει να αναφέρουμε ειδικά ότι με τη συντακτική πράξη της 24ης Σεπτεμβρίου 1974 εισήχθη στη χώρα μας ο θεσμός των βουλευτών επικρατείας³⁸, των βουλευτών δηλαδή που εκλέγονται κατά τη σειρά τους στο ψηφοδέλτιο του κόμματος βάσει του εκλογικού ποσοστού του κόμματος στην Επικράτεια³⁹. Επρόκειτο για μία μεταρρύθμιση, την οποία ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε προτείνει ως μέρος της «βαθείας τομής» του 1963⁴⁰. Έτσι, οι εκλογές του Νοεμβρίου 1974 ανέδειξαν και βουλευτές επικρατείας, οι οποίοι απετέλεσαν έτσι και μέλη της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής.

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι η συντακτική πράξη της 7ης Αυγούστου κατοχύρωνε το δικαίω-

³⁴ Σε σημείωμα του Κωνσταντίνου Καραμανλή, το οποίο δημοσιεύτηκε σε ειδική έκδοση της εφημερίδας Η Καθημερινή για τη σύσκεψη της 11ης Αυγούστου αναφέρεται ότι: «Τους έταξα προθεσμίαν έως τας 2 μ.μ. δια να μου ειπουν εάν αναλαμβάνουν ή όχι την ευθύνην αυτήν και τους εδήλωσα ότι εάν δεν συνεμορφώνοντο θα ήμην υποχρεωμένος ή να παραιτηθώ ή να καλέσω εντός της ημέρας τον λαόν εις την Πλατείαν Συντάγματος και να ζητήσω από αυτόν να κάμη αυτό που εκείνοι θα ηρνούντο ή δεν θα ηδύναντο να μου εξασφαλίσουν –δηλαδή να εξουδετερώση τους συνωμοτούντας κατά της Κυβερνήσεως και του λαού». Βλ. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η αποκατάσταση της δημοκρατίας. Από τον διχασμό στη Μεταπολίτευση, Η Καθημερινή, ειδ. έκδ. 28.07.2024, σελ. 26.

³⁵ Ο Μίκης Θεοδωράκης σε συνέντευξή του στην εφημερίδα Η Βραδυνη της 4ης Οκτωβρίου 1974 είχε δηλώσει: «Δεν υπάρχει άλλη λύση από τον Καραμανλή. Έτσι και φύγει ο Καραμανλής βλέπω να έρχονται πάλι τα τανκς». Η δήλωση αυτή συνοψίστηκε –στο κλίμα της προεκλογικής περιόδου– ως «Καραμανλής ή τανκς» και προκάλεσε τις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης. Βλ. σχετικά Χ. Τριανταφύλλου, «'Διότι, είπα, ο Καραμανλής εξακολουθεί να είναι θρύλος'. Χαρισματική ηγεσία και ποπ κουλτούρα στη συγκυρία της Μεταπολίτευσης» (1974), στο: Από τη δικτατορία στη Μεταπολίτευση, ό.π., σελ. 94 επ. (106-107).

³⁶ Βλ. α.ά. Ι. Τζώρτζη, Το «πραξικόπημα της πυτζάμας», Η Καθημερινή 10.8.2020, διαθέσιμο στο [link](#).

³⁷ Πολύ περιορισμένα αμφισβητήθηκε η εξουσία της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας να τροποποιεί διατάξεις του Συντάγματος του 1952. Βλ. Γ. Δασκαλάκη, Τα νέα πλαίσια. 1. Προς συνταγματική ομαλότητα, Το Βήμα 20.1974· και Idem, Τα νέα πλαίσια. 2. Λειτουργίες και εξουσίες, Το Βήμα 21.1974. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε, και η ΣτΕ (Ολ.) 3700/1974 έκανε λόγο για άσκηση πρωτογενούς, συντακτικής εξουσίας εκ μέρους της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας.

³⁸ Συντακτική Πράξις «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως συνταγματικών διατάξεων ως και διατάξεων των μέχρι τούδε εκδοθεισών Συντακτικών Πράξεων», ΦΕΚ 262 Α/24 Σεπτεμβρίου 1974, άρθρο 2.

³⁹ Για τον θεσμό των βουλευτών επικρατείας βλ. Σ. Μπναΐδη, Ο θεσμός των Βουλευτών Επικρατείας, η ένταξή του στο σύστημα της άνευ σταυροδοσίας εκλογής βουλευτών και η αρχή της άμεσης ψηφοφορίας (άρθρο 54 παρ. 3, 51 παρ. 3 Συντ.), 2012.

⁴⁰ Χ. Κουρουνδής, Το Σύνταγμα και η Αριστερά. Από τη «βαθεία τομή» του 1973 στο Σύνταγμα του 1975, 2018.

μα έννομης προστασίας, καθώς και το δικαίωμα ακροάσεως και υπερασπίσεως με την προσθήκη σχετικού άρθρου 20Α στο Σύνταγμα του 1952⁴¹. Σήμερα, πχει ίσως παράξενο, αλλά το Σύνταγμα του 1952 δεν κατοχύρωνε ρητά το δικαίωμα δικαστικής προστασίας, καθώς θεωρείτο επαρκής η πρόβλεψη των δικαστηρίων στο Σύνταγμα. Ταυτόχρονα, η ίδια συντακτική πράξη έθετε τις βάσεις της λειτουργικής ανεξαρτησίας των δικαστών, ορίζοντας ότι οι δικαστές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και στους νόμους⁴², μια πρόβλεψη, η οποία ενσωματώθηκε στο Σύνταγμα του 1975, στο άρθρο 87 αυτού. Περαιτέρω, η ίδια συντακτική πράξη έκανε λόγο, στο πρότυπο της Γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁴³, για «απαράγραπτα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου»⁴⁴. Η αναφορά σε απαράγραπτα δικαιώματα σημαίνει ότι κανένα καθεστώς δεν δικαιούται να τα αμφισβητήσει, ότι ισχύουν δηλαδή υπεράνω του τεθειμένου δικαίου. Η αναφορά στα «απαράγραπτα δικαιώματα» συνιστά προάγγελο της διακήρυξης της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής με το Δ' Ψήφισμά της ότι «Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΔΙΚΑΙΩ ΟΥΔΕΠΟΤΕ ΚΑΤΕΛΥΘΗ»⁴⁵. Με άλλα λόγια, στα απαράγραπτα δικαιώματα ανήκουν και τα δημοκρατικά δικαιώματα του λαού.

Η Ε' Αναθεωρητική Βουλή δεν αναδέχτηκε, όμως, όλες τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις και πρωτοβουλίες της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας στο μεταβατικό αυτό στάδιο. Για παράδειγμα, η από 7ης Αυγούστου συντακτική πράξη όριζε ότι ο νόμος τιμωρεί την καταχρηστική άσκηση των ατομικών ελευθεριών, όπου ως καταχρηστική άσκηση εννοείτο η άσκησή τους σε βάρος της εθνικής ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας⁴⁶. Παρόμοια πρόβλεψη περιλήφθηκε και στο Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος⁴⁷, η οποία, όμως, δεν έγινε δεκτή από την Ε' Αναθεωρητική Βουλή, με το σκεπτικό ότι δημιουργούσε τον κίνδυνο αναβίωσης του εμφυλιακού κλίματος και των μετεμφυλιακών διχασμών⁴⁸, πράγμα αντίθετο προς το πνεύμα εθνικής συμφιλίωσης και απενοχοποίησης της άσκησης της πολιτικής ελευθερίας, που επικρατούσε κατά τη Μεταπολίτευση.

⁴¹ Συντακτική Πράξις «Περί συμπληρώσεως της από 1ης Αυγούστου 1974 Συντακτικής Πράξεως και προσαρμογής συνταγματικών διατάξεων αναφερομένων εις την λειτουργίαν της Δικαιοσύνης», ΦΕΚ 217 Α/ 7 Αυγούστου 1974, άρθρο 1.

⁴² Άρθρο 3 της από 7ης Αυγούστου συντακτικής πράξης.

⁴³ Βλ. τη Γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, στο: Κ. Μαυριάς/Α. Παντελής (επιμ.), *Συνταγματικά κείμενα. Ελληνικά και ξένα*, 1996, σελ. 563.

⁴⁴ Άρθρο 1 της από 7ης Αυγούστου συντακτικής πράξης.

⁴⁵ Ψήφισμα Δ' «Περί του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, διώξεως εγκλημάτων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων», ΦΕΚ 6 Α/18 Ιανουαρίου 1975. Βλ. σχετικά Γ. Κασιμάτη, *Τα βουλευμένα 683/75 και 684/75 του Αρείου Πάγου υπό το πρίσμα του Συνταγματικού Δικαίου*, ΤοΣ 1975, σελ. 651-685· Β. Χρήστου, «Το δικαίωμα αντίστασης μεταξύ συντεταγμένης εξουσίας και κυριάρχου», Επίμετρο στο: Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος*, epoliteia.gr 2022, σελ. 203-218.

⁴⁶ Στο άρθρο 1 της από 1ης Αυγούστου 1974 συντακτικής πράξης προβλεπόταν ότι «Η κατάχρησις των ατομικών δικαιωμάτων, η αποβλέπουσα εις βλάβην ή εξυπηρευτούσα επιδιώξεις εναντίον των ελευθέρων θεσμών ή των ατομικών ελευθεριών, η δυναμένη να απειλήση την εθνικήν ανεξαρτησίαν και εδαφικήν ακεραιότητα του Κράτους, τιμωρείται ως νόμος ορίζει».

⁴⁷ Άρθρο 22 του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος, στο Σύνταγμα 1975. Διάταξις κατ' άρθρον επισήμων σχεδίων τροπολογιών, ψηφισθέντος τελικού κειμένου, Βουλή των Ελλήνων, Ε' Αναθεωρητική, Αθήναι 1976, σελ. 137.

⁴⁸ Ibidem, σελ. 139-140. Στην Ολομέλεια της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής το άρθρο 22 συζητήθηκε μαζί με τα άρθρα 5 (προσωπικότητα), 10 (συνέρχεσθαι), 12 (πολιτικά κόμματα), καθώς και με το άρθρο 24 (εργασία-απεργία). Βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975, Βουλή των Ελλήνων, Ε' Αναθεωρητική, Αθήναι 1975, σελ. 729-739, 802-805.

2. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΩΘΕΝΤΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΧΟΥΝΤΟΠΟΙΗΣΗ

Η πρώτη συντακτική πράξη της από 1ης Αυγούστου 1974 παρείχε εξουσιοδότηση στο υπουργικό συμβούλιο προς έκδοση νομοθετικών διαταγμάτων, με τα οποία θα ρυθμιζόνταν, και με αναδρομική ισχύ, «θέματα προκύπτοντα εκ των από της 21ης Απριλίου 1967 και εφ' εξής εκδοθεισών Συντακτικών ή συνταγματικού χαρακτήρος Πράξεων ως και παν έτερον θέμα σχετικόν προς την αποκατάστασιν της δημοκρατικής νομιμότητος και των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών ως και προς την ανάκλησιν, κατάργησιν ή άρσιν των συνεπειών πάσης φύσεως γενικού ή ατομικού χαρακτήρος πράξεων γενομένων κατά την ως άνω περίοδον»⁴⁹. Παρείχeto δηλαδή η νομοθετική εξουσιοδότηση για τη διαδικασία της αποχουντοποίησης, της κάθαρσης με άλλα λόγια του κρατικού μηχανισμού από τους συνεργασθέντες με τη χούντα, καθώς και της αποκατάστασης των διωχθέντων.

Πράγματι, βάσει αυτής της εξουσιοδότησης εκδόθηκε σειρά νομοθετικών διαταγμάτων⁵⁰, με τα οποία απομακρύνθηκαν οι διορισθείσες από τους δικτάτορες διοικήσεις των φορέων και οργανισμών του δημόσιου τομέα εν ευρεία εννοία⁵¹, καθώς και οι διοικήσεις των εμπορικών, βιομηχανικών, επαγγελματικών και βιοτεχνικών επιμελητηρίων⁵², των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης⁵³, των γεωργικών συνεταιριστικών οργανώσεων⁵⁴, των δικηγορικών συλλόγων⁵⁵, των φοιτητικών συλλόγων⁵⁶ κοκ. Με νομοθετικά διατάγματα συντελέστηκε σε περισσότερα στάδια η κρίσιμη αποχουντοποίηση στις ένοπλες δυνάμεις⁵⁷.

Ωστόσο, την αποκατάσταση στη δικαιοσύνη και στην ανώτατη εκπαίδευση η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας επέλεξε να την πραγματοποιήσει με συντακτικές πράξεις, με νομικές πράξεις δηλαδή αυξημένης τυπικής ισχύος, λόγω του status ανεξαρτησίας και του ιδιαίτερου θεσμικού ρόλου τόσο των δικαστών, όσο και των καθηγητών Πανεπιστημίου για τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Την 3η Σεπτεμβρίου 1974 δημοσιεύτηκε συντακτική πράξη, η οποία αφορούσε την

⁴⁹ Άρθρο 10 παρ. 2 της από 1ης Αυγούστου 1974 συντακτικής πράξης.

⁵⁰ Βλ. αναλυτικά, Κ. Σβωλόπουλο (επιμ.), *Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή*, τ. 8, 1996, σελ. 135-179.

⁵¹ Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 3 «Περί ρυθμίσεως ζητημάτων αναφερομένων εις της διοικήσιν των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, Δημοσίων Επιχειρήσεων και Οργανισμών, Τραπεζών κλπ. ως και εις το προσωπικόν αυτών», ΦΕΚ 219 Α/9 Αυγούστου 1974.

⁵² Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 55 «Περί των Διοικήσεων των Κεντρικών και Περιφερειακών, Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων, των Επαγγελματικών και Βιοτεχνικών τοιούτων, του Ξενοδοχειακού Επιμελητηρίου της Ελλάδος και των Χρηματιστηρίων Εμπορευμάτων και Αξιών», ΦΕΚ 258 Α/23 Σεπτεμβρίου 1974.

⁵³ Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 51 «Περί επαναφοράς της νομιμότητος εις τους Δήμους και Κοινότητας, αποκαταστάσεως των αιρετών διοικήσεων τούτων και αντικαταστάσεως διατάξεων του ν.δ/τος 222/1973 'περί Δημοτικού και Κοινοτικού Κώδικος', ΦΕΚ 250 Α/17.09.1974.

⁵⁴ Νομοθετικό διάταγμα 66 «Περί αποκαταστάσεως της νομιμότητος εις τας πάσης μορφής και βαθμού Γεωργικές Συνεταιριστικές Οργανώσεις, Εταιρείας και Κοινοπραξίας αυτών, ΠΑΣΕΓΕΣ και άλλων τινών διατάξεων», ΦΕΚ 265 Α/26 Σεπτεμβρίου 1974.

⁵⁵ Νομοθετικό διάταγμα 63 «Περί προσωρινής διοικήσεως των Δικηγορικών Συλλόγων, τροποποιήσεως διατάξεων τινών του Ν.Δ. 3026/1954 'περί του Κώδικος Δικηγόρων' και ρυθμίσεως θεμάτων των υποψηφίων Δικηγόρων», ΦΕΚ 264 Α/26 Σεπτεμβρίου 1974.

⁵⁶ Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 108 «Περί αποκαταστάσεως της δημοκρατικής νομιμότητος εις τους Φοιτητικούς Συλλόγους», ΦΕΚ 306 Α/17 Οκτωβρίου 1974.

⁵⁷ Αναλυτικά, Λ. Καλλιβρετάκης, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, 2017, σελ. 223-279 (Κεφ. «Αποχουντοποίηση»: λόγος και πράξη).

αποκατάσταση της νομιμότητας στα ΑΕΙ⁵⁸. Με αυτήν επανέρχονταν στις θέσεις τους καθηγητές και υφηγητές που είχαν απομακρυνθεί μετά την 21η Απριλίου. Όσοι είχαν εκλεγεί επί χούντας επανακρίνονταν από τους αρχαιότερους καθηγητές, αφού, όμως, θα είχαν επανέλθει στις θέσεις τους οι διωχθέντες. Όσοι είχαν διοριστεί με απόφαση υπουργού και αντίθετα προς τη γνώμη της πανεπιστημιακής κοινότητας, απολύονταν.

Δύο μέρες μετά, στις 5 Σεπτεμβρίου, δημοσιεύτηκε η συντακτική πράξη για την αποκατάσταση της τάξης και ευρυθμίας της δικαιοσύνης⁵⁹. Ο τίτλος δηλαδή της συντακτικής πράξης για τη δικαιοσύνη δεν αναφερόταν σε αποκατάσταση της νομιμότητας, όπως στην περίπτωση των ΑΕΙ. Αυτό δεν ήταν τυχαίο. Μόνον όσοι είχαν προαχθεί στους βαθμούς Προέδρου και Αντιπροέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου καθώς και στη θέση του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου κατά την επταετία επανέρχοντο αυτοδικαίως στον βαθμό που είχαν πριν την 21η Απριλίου⁶⁰. Κατά τα λοιπά, το ζήτημα αφέθηκε στη δικαιοδοσία των οργάνων της πειθαρχικής εξουσίας⁶¹. Ωστόσο, με την πράξη αυτή αποκαθίσταντο κι επανέρχονταν στην υπηρεσία όσοι είχαν απολυθεί ή εξαναγκασθεί σε παραίτηση κατά την επταετία.

Η σημαντικότερη δίωξη δικαστών κατά την επταετία αφορούσε την απόλυση 30 δικαστικών λειτουργών τον Μάιο του 1968. Οι απολύσεις αυτές είχαν ακυρωθεί, επί ματαίω προφανώς, με απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας υπό τον πρόεδρο Μιχαήλ Στασινόπουλο. Συνεπεία τούτου, ο Μιχαήλ Στασινόπουλος παύθηκε, γιατί, όπως είπε ο δικτάτορας Παπαδόπουλος σε διάγγελμά του, το Συμβούλιο της Επικρατείας τόλμησε να σταθεί πάνω από την επανάσταση⁶². Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας, ο Μιχαήλ Στασινόπουλος ανέλαβε το αξίωμα του προσωρινού Προέδρου της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας στις 18 Δεκεμβρίου 1974⁶³. Αξίζει να σημειωθεί ακόμη ότι ο ίδιος ήταν ο πρώτος εισηγητής του Συμβουλίου Επικρατείας, ο πρώτος επιτυχών στις σχετικές εξετάσεις, που είχε οργανώσει η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1929 κατά

⁵⁸ Συντακτική Πράξις «Περί αποκαταστάσεως της νομιμότητας εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα», ΦΕΚ 237Α/3 Σεπτεμβρίου 1974. Ο Ν. Αλιβιζάτος επισημαίνει ότι συντάκτης της συντακτικής πράξης για τα ΑΕΙ ήταν ο Δημήτρης Τσάτσος, υφυπουργός Παιδείας στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και το επιτελείο του, δηλαδή ο Δημήτρης Φατούρος, ο Δημήτρης Μαρωνίτης και ο Παναγιώτης Κανελλάκης. Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα: Οι δίκες των χουντικών», στο: Β. Καραμανωλάκης/Η. Νικολακόπουλος/Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, 2016, σελ. 47-59, σελ. 52. Ακόμη, για την «αποχουντοποίηση» στην ανώτατη εκπαίδευση βλ. ενδεικτικά, Β. Καραμανωλάκη, «Ανώτατη Εκπαίδευση: Η επόμενη μέρα», στο: *Η Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 153-170.

⁵⁹ Συντακτική Πράξις «Περί αποκαταστάσεως της τάξεως και ευρυθμίας εν τη Δικαιοσύνη», ΦΕΚ 238 Α/5 Σεπτεμβρίου 1974.

⁶⁰ Άρθρο 3 της από 5ης Σεπτεμβρίου συντακτικής πράξης.

⁶¹ Βλ. Άρθρο 10 της από 5ης Σεπτεμβρίου συντακτικής πράξης (παρ. 1): «Εντός τριμήνου αποκλειστικής προθεσμίας από της ισχύος της παρούσης ο Υπουργός της Δικαιοσύνης εγείρει την πειθαρχικήν αγωγήν ενώπιον του αρμοδίου δικαστικού συμβουλίου, κατά παντός δικαστικού λειτουργού, εμφανιζομένου βάσει συγκεκριμένων στοιχείων, ως υποπεσόντος εις πειθαρχικόν παράπτωμα από της 21ης Απριλίου μέχρι της 23ης Ιουλίου 1974, αναφερομένων εις παράβαση των κανόνων περί απονομής της δικαιοσύνης και ασκήσεως συναφών προς την λειτουργίαν ταύτης καθηκόντων [...]». Βλ. ακόμη Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 258-265.

⁶² Αρχείο ΕΡΤ, Εκπομπή «Όσο υπάρχει φως», Επεισόδιο 10, Μιχαήλ Στασινόπουλος, διαθέσιμο στο [link](#), Τοποθέτηση του Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας Βασιλείου Μποτόπουλου, λεπτό 20 μέχρι 25.

⁶³ Πρωτόκολλον Ορκωμοσίας του προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας Μιχαήλ Δ. Στασινόπουλου, ΦΕΚ Α' 372/18 Δεκεμβρίου 1974.

την ίδρυση και πρώτη στελέχωση του δικαστηρίου. Έτσι, ο Μιχαήλ Στασινόπουλος εγκαινίασε, θα λέγαμε, δύο πολύ σημαντικούς θεσμούς της δημοκρατίας μας.

3. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ

Στις 4 Οκτωβρίου 1974, προκηρύχθηκαν, με προεδρικό διάταγμα, οι γενικές βουλευτικές εκλογές, ώστε να διεξαχθούν σε μια ημερομηνία υψηλού συμβολισμού, την 17η Νοεμβρίου 1974, προκειμένου να τιμηθεί η μνήμη της εξέγερσης του Πολυτεχνείου⁶⁴. Το προεδρικό διάταγμα προκήρυξης των εκλογών χαρακτήριζε τη νέα Βουλή ως αναθεωρητική, όχι ως συντακτική. Αυτό ήταν μια πολιτική επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή, αφενός για να δηλώσει ότι η νέα Βουλή δεν ήταν νομικώς αδέσμευτη, όπως θα ήταν μια συντακτική Βουλή, αλλά θα δεσμευόταν από το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος⁶⁵, αφετέρου για να δηλώσει τη συνέχεια του νέου Σύνταγματος προς το Σύνταγμα του 1952 και την προδικτατορική δημοκρατία, την οποία ο ίδιος είχε υπηρετήσει ως πρωθυπουργός. Ορθά, πάντως, παρατηρεί ο Ευάγγελος Βενιζέλος ότι το Σύνταγμα του 1975 δεν μπορεί να συγκριθεί με το Σύνταγμα του 1952 και το παρασύνταγμα, με το οποίο αυτό συνυπήρξε, καθώς και ότι ο βαθμός προστασίας των ατομικών, συλλογικών και πολιτικών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα του 1975 είναι σε πολλά σημεία υψηλότερος από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο⁶⁶. Δεν υπάρχει αμφιβολία, πάντως, ότι η Βουλή των εκλογών της 17ης Νοεμβρίου 1974 δεσμευόταν νομικώς μόνον από το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, καθώς τούτο αποτελούσε την απόφαση του κυριάρχου λαού⁶⁷. Δεν κωλυόταν, όμως, προερχόμενη η ίδια από εκλογές, να τροποποιήσει τις συντακτικές πράξεις της *de facto* Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας⁶⁸, όπως και πράγματι έκανε, τροποποιώντας με ψηφίσματά της το χρονικό πλαίσιο και τη διαδικασία εκπόνησης του νέου Σύνταγματος. Επίσης, τροποποίησε τη συντακτική πράξη περί αποκατάστασης της νομιμότητας στα ΑΕΙ, παρατείνοντας τις σχετικές προθεσμίες των πειθαρχικών διατάξεων⁶⁹.

Για την απρόσκοπτη κι ελεύθερη διεξαγωγή των εκλογών είχε πάντως προηγηθεί σειρά νομικών πράξεων της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Ξεκινώντας από την αμνήστευση των πολιτικών

⁶⁴ Προεδρικό διάταγμα υπ. αριθμ. 651 «Περί ενεργείας γενικών βουλευτικών εκλογών προς ανάδειξη Αναθεωρητικής Βουλής και ημέρας συγκλήσεως αυτής», ΦΕΚ 283 Α/4 Οκτωβρίου 1974.

⁶⁵ Πράγματι, το από 4ης Οκτωβρίου προεδρικό διάταγμα προκήρυξης των εκλογών ανέφερε κατά λέξη: «Η εκ των εκλογών τούτων συγκροτηθησομένη Βουλή θέλει έχει και την εξουσίαν αναθεωρήσεως πασών των διατάξεων του Σύνταγματος [του 1952], πλην των καθοριζουσών την μορφήν του πολιτεύματος, ήτις θα καθορισθή δια δημοψηφίσματος».

⁶⁶ Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021.

⁶⁷ Αρ. Μάνεσης, «Η νομική φύση της Βουλής της 17ης Νοεμβρίου 1974», αναδημοσίευση από Το Βήμα της 15ης Νοεμβρίου 1974, στο *Idem*, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 587-592· Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία. 1800-2010*, 2011, σελ. 494-495· Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 57-58· Χ. Κουρουνηδής, *Οι ρίζες της μεταπολίτευσης: κυβέρνηση 'Εθνικής Ενότητας' και λαϊκός ριζοσπαστισμός μετά την κατάρρευση της δικτατορίας*, 27.09.2024, διαθέσιμο στο [link](#).

⁶⁸ Αρ. Μάνεσης, «Η νομική φύση της Βουλής της 17 Νοεμβρίου 1974», ό.π., σελ. 589.

⁶⁹ Ψήφισμα Ε' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί παρατάσεως των προθεσμιών των πειθαρχικών διατάξεων της από 3.9.1974 Συντακτικής Πράξεως περί Καθηγητών και Υφηγητών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων», ΦΕΚ 13 Α/31 Ιανουαρίου 1975.

κρατούμενων την 26η Ιουλίου 1974⁷⁰, έναν μήνα μετά, στο τέλος Αυγούστου, νομοθετικό διάταγμα όριζε ότι οι αμνηστευθέντες θεωρούνται μηδέποτε στερηθέντες τα πολιτικά τους δικαιώματα και προέβλεπε τη διαδικασία που θα εξασφάλιζε τη συμμετοχή των αμνηστευθέντων στις εκλογές, ακόμη κι εάν είχαν διαγραφεί από τους εκλογικούς καταλόγους⁷¹. Ταυτόχρονα, προβλέπονταν τα της προμήθειας εκλογικών ειδών, τα εκλογικά τμήματα και τα καταστήματα ψηφοφορίας. Η χώρα επανερχόταν σε δημοκρατικό ρυθμό κι ετοιμαζόταν για εκλογές.

Ακόμη, στις 16 Σεπτεμβρίου 1974 δημοσιεύτηκε νομοθετικό διάταγμα που θέσπιζε το πλαίσιο για την επανεξέταση των εκπτώσεων Ελλήνων της ιθαγένειάς τους κατά την επταετία⁷², ενώ στις 23 Σεπτεμβρίου 1974, με το εμβληματικό νομοθετικό διάταγμα 59/1974, καταργήθηκε ο εμφυλιακός νόμος 509/1947 «περί μέτρων ασφαλείας του κράτους του πολιτεύματος του κοινωνικού καθεστώτος», που αποτελούσε τη νομική βάση της απαγόρευσης του ΚΚΕ⁷³. Επιπλέον, το ίδιο νομοθετικό διάταγμα κατοχύρωνε ρητά την ελεύθερη σύσταση πολιτικών κομμάτων και την επαναλειτουργία των διαλυθέντων, οποτεδήποτε κατά το παρελθόν, καθ' οιονδήποτε τρόπον ή των οποίων η λειτουργία και η δράση διεκόπη ή ανεστάλη. Όλα αυτά τα μέτρα έστρωσαν τον δρόμο για τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών μετά από 10 χρόνια.

III. ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Η τελευταία συντακτική πράξη της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας άνοιξε τον δρόμο προς το δημοψήφισμα και τη διαδικασία εκπόνησης του νέου Συντάγματος, θέτοντας ένα πραγματικά στενό χρονικό πλαίσιο και προκαταλαμβάνοντας παράλληλα τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά του νέου Συντάγματος.

1. Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΤΗΣ 4ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

Την ίδια μέρα της δημοσίευσης του διατάγματος περί προκήρυξης των βουλευτικών εκλογών, στις 4 Οκτωβρίου, και, μάλιστα στο αμέσως προηγούμενο φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, δη-

⁷⁰ Προεδρικό διάταγμα υπ' αριθμ. 519 «Περί χορηγήσεως αμνηστίας», ΦΕΚ 211 Α/26 Ιουλίου 1974. Παρέλκει εδώ η συζήτηση του γνωστού ζητήματος, εάν η αμνηστία κατελάμβανε και τους πραξικοπηματίες, πράγμα το οποίο επικαλέστηκαν οι πρωταίτιοι στις δίκες τους. Η από 3η Οκτωβρίου συντακτική πράξη (Συντακτική Πράξις «Περί καθορισμού αρμοδιότητας δια την εκδίκασιν πολιτικών εγκλημάτων αναφερομένων εις την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967», ΦΕΚ 277Α/30 Οκτωβρίου 1974) διευκρινίζει το, κατά τη γνώμη μου, προφανές, ότι δηλαδή η αμνηστία δεν αφορούσε «οποσδήποτε» (όπως αναφέρει η συντακτική πράξη) τα πολιτικά εγκλήματα της χούντας. Την επαύριο της απελευθέρωσης της χώρας η αμνηστία αφορούσε τους πολιτικούς κρατούμενους της χούντας.

⁷¹ Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 19 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του υπ' αριθμ. 592/1963 β.δ/τος 'περί κωδικοποιήσεως των ισχυουσών διατάξεων της Νομοθεσίας περί εκλογής βουλευτών', ΦΕΚ 233 Α/26 Αυγούστου 1974.

⁷² Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 30 «Περί επανεξετάσεως περιπτώσεων τινών εκπτώσεως Ελλήνων υπηκόων από της ιθαγενείας των», ΦΕΚ 248 Α/16 Σεπτεμβρίου 1974.

⁷³ Αναλυτικά, Σπ. Βλαχόπουλος, «Το ν.δ.59/1974 περί συστάσεως και επαναλειτουργίας των πολιτικών κομμάτων», στο: Σπ. Βλαχόπουλος/Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας. 20ός αιώνας. Ένας ιστορικός γράφει για το Σύνταγμα και ένας συνταγματολόγος για την Ιστορία*, 2018, σελ. 303-315.

μοσιεύτηκε η τελευταία συντακτική πράξη, με την οποία η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας σχεδίασε τον οδικό χάρτη προς το δημοψήφισμα και το νέο Σύνταγμα⁷⁴.

Πρώτα πρώτα, η από 4ης Οκτωβρίου συντακτική πράξη δέσμευε τη νέα Κυβέρνηση, η οποία θα προέκυπτε μετά τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου, να διενεργήσει το δημοψήφισμα προς οριστική επίλυση του πολιτειακού ζητήματος εντός 15 ημερών από τις βουλευτικές εκλογές. *Δεύτερον*, δέσμευε τη νέα Κυβέρνηση να υποβάλει σχέδιο Συντάγματος στη νέα Βουλή για επεξεργασία και ψήφισμα. Με αυτό τον τρόπο, η συντακτική πράξη δέσμευε και την αντιπολίτευση να μην καταθέσει εναλλακτικό σχέδιο Συντάγματος, αλλά να περιοριστεί σε τροπολογίες ή προσθήκες επί του σχεδίου Συντάγματος της Κυβέρνησης, το οποίο έπειτα ονομάστηκε Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος. *Τέλος*, η συντακτική πράξη «δέσμευε» την Ε' Αναθεωρητική Βουλή να ολοκληρώσει την επεξεργασία και ψήφισμα του Συντάγματος σε τρεις μήνες από την υποβολή του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος⁷⁵. Η προθεσμία αυτή εν τέλει παρατάθηκε με Ψηφίσματα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής κατά τρεις μήνες περίπου⁷⁶. Άλλωστε, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας δεν μπορούσε να δεσμεύσει την Ε' Αναθεωρητική Βουλή, καθώς η τελευταία ήταν επίσης συντακτικό υποκείμενο. Η από 4ης Οκτωβρίου συντακτική πράξη έθετε πάντως ένα ασφυκτικό χρονικό πλαίσιο με σκοπό να μην παραταθεί άλλο η συνταγματική εκκρεμότητα. Η ψήφισμα και θέση σε ισχύ του νέου Συντάγματος ήταν τόσο ζήτημα εξασφάλισης της δημοκρατίας όσο και ζήτημα εθνικής ασφάλειας μετά τη διπλή τουρκική εισβολή στην Κύπρο.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική πράξη της 4ης Οκτωβρίου προκαταλάμβανε και το ίδιο το περιεχόμενο του νέου Συντάγματος. Θα έπρεπε αυτό να κατοχυρώνει τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες, να διασφαλίζει την ομαλή λειτουργία των οργάνων του κράτους και την αρμονική συνεργασία τους, τη δημοκρατική πολιτική ζωή, και να λαμβάνει υπόψη τις ανάγκες της αναπτυσσόμενης οικονομίας της χώρας, και τέλος να εγγυάται την ίση και πλήρη συμμετοχή στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή⁷⁷. Κοντολογίς, μέσα από το κύκνειο άσμα της, την τελευταία συντακτική πράξη προ της προκήρυξης των εκλογών, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας έθετε την ίδια την ιδεολογικοπολιτική βάση του νέου Συντάγματος. Θα ήταν ένα Σύνταγμα φιλελεύθερης δημοκρατίας με σαφή κοινωνικό προσανατολισμό.

⁷⁴ Συντακτική Πράξις «Περί προσφυγής εις την λαϊκήν ετυμηγορίαν προς ολοκλήρωσιν της δημοκρατικής νομιμότητος», ΦΕΚ 282 Α/4 Οκτωβρίου 1974.

⁷⁵ Μάλιστα, εάν η Βουλή δεν ψήφισε το Σύνταγμα στην προθεσμία αυτή, η Κυβέρνηση θα έθετε το σχέδιο Συντάγματος σε δημοψήφισμα, εφόσον η Ολομέλεια του Συμβουλίου Επικρατείας θα είχε ενσωματώσει τις τροποποιήσεις που ήδη θα είχαν ψηφιστεί από την Ε' Αναθεωρητική Βουλή (άρθρο 5 της από 3ης Οκτωβρίου 1974 συντακτικής πράξης).

⁷⁶ Με το άρθρο 7 παρ. 1 του Γ' Ψηφίσματος της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί συστάσεως ειδικής Επιτροπής και ειδικού Κανονισμού των εργασιών αυτής προς αναθεώρησιν και συμπλήρωσιν του Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952» (ΦΕΚ 3 Α/4 Ιανουαρίου 1975) προβλέπεται ότι η Βουλή μπορεί να παρατείνει την προθεσμία ολοκλήρωσης του νέου Συντάγματος της από 4ης Οκτωβρίου συντακτικής πράξης κατά έναν μήνα. Τελικώς, το Ι' Ψήφισμα («Περί παρατάσεως της προθεσμίας προς τελικήν διαμόρφωσιν υπό της Εθνικής Αντιπροσωπείας του Συντάγματος», ΦΕΚ 65 Α/11 Απριλίου 1975), εκδοθέν τη δεύτερη μέρα μετά την εκπνοή της τρίμηνης προθεσμίας εκπόνησης του νέου Συντάγματος, που έτασσε η από 4ης Οκτωβρίου 1974 συντακτική πράξη, όριζε στο άρθρο 1 ότι η προθεσμία για την τελική διαμόρφωση του οριστικού Συντάγματος παρατείνεται από της λήξεώς της μέχρι την 31η Μαΐου 1975, με δυνατότητα του Προέδρου της Βουλής να την παρατείνει για δέκα ακόμη ημέρες. Πράγματι, το νέο Σύνταγμα δημοσιεύτηκε στις 9 Ιουνίου 1975.

⁷⁷ Άρθρο 3 της από 3ης Οκτωβρίου 1974 συντακτικής πράξης.

2. ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ

Πράγματι, η νέα Κυβέρνηση της ΝΔ, στις 22 Νοεμβρίου, μία μόλις μέρα μετά την ορκωμοσία της, προκήρυξε το δημοψήφισμα για το πολιτειακό για τις 8 Δεκεμβρίου 1974, ημέρα Κυριακή. Η ημέρα διεξαγωγής του δημοψηφίσματος, η 8η Δεκεμβρίου, ήταν μία μέρα πριν την εναρκτήρια συνεδρίαση της νέας Βουλής, η οποία έτσι θα άρχιζε τις εργασίες της σε εκκαθαρισμένο πολιτειακό τοπίο⁷⁸.

Στην καμπάνια για το δημοψήφισμα τον πρώτο λόγο δεν είχαν τα κόμματα. Αυτό ήταν μία πολιτική επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Όπως ανέφερε ο ίδιος χαρακτηριστικά, «[Ε]θεσα το Πολιτειακό εκτός κομματικών ανταγωνισμών, αρνηθείς πρώτος εγώ να επηρεάσω τας σκέψεις του εκλογικού σώματος. Κανείς συνεπώς δεν δικαιούται να εμφανίζη το αποτέλεσμα του Δημοψηφίσματος ως έργον ιδικόν του [...]»⁷⁹.

Όλα τα κόμματα έλαβαν, βεβαίως, θέση υπέρ της αβασιλευτής δημοκρατίας, με εξαίρεση τη ΝΔ, η οποία τήρησε ουδέτερη στάση, προκειμένου να μην διχάσει τα στελέχη και τους ψηφοφόρους της⁸⁰. Η τήρηση ουδετερότητας ήταν νίκη του Κωνσταντίνου Καραμανλή επί της φιλομοναρχικής πτέρυγας της παράταξής του.

Εκπρόσωποι των κομμάτων δεν θα μιλούσαν στην τηλεόραση, αλλά προσωπικότητες εκ μέρους των φιλομοναρχικών και των δημοκρατικών. Τη βασιλευσμένη υπερασπίστηκε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος με δύο βιντεοσκοπημένες ομιλίες του από το Λονδίνο όπου βρισκόταν, μία την 26η Νοεμβρίου και μία την 6η Δεκεμβρίου, ημέρα Παρασκευή προ του δημοψηφίσματος. Εκ μέρους των δημοκρατικών τοποθετήθηκαν, μεταξύ άλλων, ο Κώστας Σημίτης μετά από πρόταση του ΠΑΣΟΚ και του Ανδρέα Παπανδρέου, ο Μάριος Πλωρίτης, εξέχουσα μορφή της αντιμοναρχικής καμπάνιας, ο καθηγητής του αστικού δικαίου στη Νομική Σχολή Αθηνών Γεώργιος Κουμάντος καθώς και ο Λεωνίδας Κύρκος. Μάλιστα, η ομιλία του Κώστα Σημίτη λογοκρίθηκε και, όπως αναφέρει ο ίδιος στο βιβλίο του *Δρόμοι Ζωής*, η κυβέρνηση παραδέχτηκε ότι λογόκρινε την ομιλία του γιατί, κατά τη γνώμη της, περιείχε ανάρμοστες εκφράσεις για τον τέως βασιλιά⁸¹.

Όπως είναι γνωστό, το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν συντριπτικό υπέρ της αβασιλευτής δημοκρατίας, με ποσοστό 69,2%· διεξήχθη δε υπό συνθήκες μεγάλης λαϊκής κινητοποίησης. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν επίτευγμα του λαού.

⁷⁸ Για την παρατήρηση αυτήν βλ. Α. Παντελή, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 311.

⁷⁹ Β. Κουμπούλης, «Το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974. Το τέλος του Εθνικού Διχασμού και η οριστική λύση του Πολιτειακού», στο: Β. Παναγιωτόπουλος/Γ. Βούλγαρης/Σ. Ριζάς (επιμ.), *Νέα Δημοκρατία. Η κεντροδεξιά της Μεταπολίτευσης. 1974-2024*, ειδ. έκδ. Το Βήμα στην ιστορία - 9, σελ. 186-203 (200).

⁸⁰ Όπως αναφέρει ο Γ. Βούλγαρης, η ΝΔ ήταν διχασμένη επί του θέματος. Έτσι, πέραν της ουδετερότητας, κάθε άλλη απόφαση ή θα διασπούσε τη ΝΔ ή θα υποχρέωνε την Κυβέρνηση σε παραίτηση, αν το αποτέλεσμα ήταν αντίθετο της εκφρασμένης θέσης της. Βλ. Γ. Βούλγαρη, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, 2008, σελ. 73.

⁸¹ Κ. Σημίτης, *Δρόμοι Ζωής*, 2015, σελ. 156-157. Ο Κώστας Σημίτης παραθέτει ένα από τα τρία αποσπάσματα της ομιλίας του που λογοκρίθηκαν. Από αυτό μνημονεύουμε εδώ ένα μόνο χωρίο: «[...] Είπε ο Κωνσταντίνος ότι δεν θα επαναλάβει τα λάθη του. Αλλά και αν ακόμη θέλει να συμπεριφερθεί δημοκρατικά, δεν το μπορεί. Ο τρόπος που μεγάλωσε και ο τρόπος που σκέπτεται το αποκλείουν. Ψηφίζοντας την Κυριακή για τη Δημοκρατία, θα κάνουμε κάτι αυτονόητο για κάθε επιχειρηματία. Θα απολύσουμε το διευθυντή της επιχείρησης που ανόητος και ανίκανος την οδήγησε στην καταστροφή».

3. Η ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Σύμφωνα με τα οριζόμενα στην από 4ης Οκτωβρίου συντακτική πράξη, η κυβέρνηση της ΝΔ εκπόνησε και υπέβαλε στη Βουλή το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος στις 9 Ιανουαρίου του 1975⁸². Για την επεξεργασία του Κυβερνητικού Σχεδίου συγκροτήθηκε η «Κοινοβουλευτική Επιτροπή του Συντάγματος του 1975», κατ' αναλογία της δύναμης των κομμάτων, με πρόεδρο τον καθηγητή της φιλοσοφίας του δικαίου και βουλευτή επικρατείας Κωνσταντίνο Τσάτσο⁸³. Γενικός Εισηγητής της πλειοψηφίας ορίστηκε ο προερχόμενος από τον χώρο του προδικτατορικού κέντρου βουλευτής, πλέον, της ΝΔ Δημήτρης Παπασπύρου⁸⁴. Γενικός εισηγητής της μειοψηφίας ήταν ο καθηγητής συνταγματικού δικαίου και διωχθείς από τη χούντα Δημήτρης Τσάτσος, εκλεγείς βουλευτής με την παράταξη «Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις»⁸⁵. Η επιτροπή αυτή διαιρέθηκε σε δύο υποεπιτροπές· η πρώτη ασχολήθηκε με την επεξεργασία των διατάξεων για την οργάνωση των λειτουργιών και η δεύτερη με τις διατάξεις για τα δικαιώματα, τη διοίκηση και την αυτοδιοίκηση. Η Κοινοβουλευτική Επιτροπή ολοκλήρωσε το έργο της σε 25 συνεδριάσεις και παρέδωσε το σχέδιο Συντάγματος στην Ολομέλεια στις 22 Μαρτίου 1975⁸⁶. Η διαδικασία εκπόνησης και ψήφησης του νέου Συντάγματος ολοκληρώθηκε την 7η Ιουνίου 1975, ενώ είχαν γίνει δεκτές πολλές τροποποιήσεις επί του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος, ιδίως στην κατεύθυνση της ενίσχυσης των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών, για παράδειγμα της ελευθερίας του τύπου.

Ωστόσο, η κριτική της αντιπολίτευσης στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή επικεντρώθηκε στις ενισχυμένες, κατά διακριτική ευχέρεια ασκούμενες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, οι οποίες έχουν αποκληθεί και ως «υπερεξουσίες», όπως για παράδειγμα ήταν η παύση της κυβέρνησης, η προκήρυξη δημοψηφίσματος με πρωτοβουλία του Προέδρου και η διάλυση της Βουλής, εάν –κατά την κρίση του Προέδρου– η σύνθεσή της βρισκόταν σε προφανή δυσαρμονία με το λαϊκό αίσθημα. Με τον τρόπο αυτό, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα μπορούσε να αναδειχθεί σε αντίπαλο προς την κυβέρνηση πόλο της εκτελεστικής εξουσίας⁸⁷. Στην πραγματικότητα, με τις υπερεξουσίες αυτές, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής έβλεπε ήδη τον εαυτό του ως μελλοντικό Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον Ανδρέα Παπανδρέου, αρχηγό τότε του τρίτου σε κοινοβουλευτική δύνα-

⁸² Από την ογκώδη σχετική βιβλιογραφία για το Σύνταγμα του 1975 και το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος, βλ. ενδεικτικά από τη σύγχρονη της εποχής βιβλιογραφία, Φ. Βεγλερή, *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού. Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας, 1975*, σελ. 160-177· Π. Δαγτόγλου, *Προσανατολισμός και σκοποί του νέου Συντάγματος*, ΤοΣ 1975, σελ. 27-39.

⁸³ Βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, «Κωνσταντίνος Τσάτσος: Το Σύνταγμα του 1975», στο: *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας*, ό.π., σελ. 327-348.

⁸⁴ Δ. Παπασπύρου, *Εκ της γενικής εισηγήσεως πλειοψηφίας επί του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος*, ΤοΣ 1975, σελ. 458-466.

⁸⁵ Δ. Τσάτσος, *Γενική Εισήγηση μειοψηφίας επί του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος*, ΤοΣ 1975, σελ. 467-471.

⁸⁶ Γ. Κασμάτης, «Η μετάβαση στη δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975», ό.π., σελ. 187-190.

⁸⁷ Εντελώς ενδεικτικά, για μια αποτίμηση της λειτουργίας του προεδρικού θεσμού με τις «υπερεξουσίες», προ δηλαδή της αναθεώρησης του 1986, βλ. Α. Μανιτάκη, «Η δύσκολη και αντιφατική πορεία του προεδρικού θεσμού», αναδημοσίευση από την Η Αυγή της 13ης, 21ης, 28ης Απριλίου και 5ης Μαΐου 1985, στο: *Idem, Η συνταγματική συγκυρία της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας (1976-1997)*, 2021, σελ. 49-66.

μη κόμματος ως τον μελλοντικό πρωθυπουργό, του οποίου οι θέσεις, ιδίως ως προς τις σχέσεις με το NATO και την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, προκαλούσαν ανησυχία⁸⁸.

Λόγω των διευρυμένων αρμοδιοτήτων του Προέδρου, σύσσωμη η αντιπολίτευση αποχώρησε από τη διαδικασία συζήτησης του Συντάγματος στην Ολομέλεια της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής στις 21 Μαΐου 1975. Το Σύνταγμα ψήφισαν εν τέλει οι 208 βουλευτές της συμπολίτευσης που ήταν παρόντες στην αίθουσα της Ολομέλειας στις 7 Ιουνίου. Στις 9 Ιουνίου δημοσιεύτηκε το ΙΒ' ψήφισμα, το τελευταίο ψήφισμα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, περί θέσεως σε ισχύ του νέου Συντάγματος την 11η Ιουνίου 1975. Κατόπιν τούτου, εξελέγη Πρόεδρος της Δημοκρατίας –με τον τρόπο που πλέον όριζε το νέο Σύνταγμα, δηλαδή από τη Βουλή με αυξημένη πλειοψηφία– ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, την 19η Ιουνίου 1975. Η δημοκρατία είχε μπει στις ράγες της.

IV. Ο ΚΟΜΒΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΙΚΩΝ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Η παραπάνω εξιστόρηση δημιουργεί την εντύπωση κάποιας γραμμικότητας ως προς τα στάδια της μετάβασης στη δημοκρατία. Εάν θέλαμε, όμως, να απεικονίσουμε τη μετάβαση αυτή, τότε δεν θα έπρεπε να σχεδιάσουμε μία ευθεία, αλλά δύο τεμνόμενους κύκλους, στο κέντρο καθενός εκ των οποίων βρίσκεται μία εκλογική αναμέτρηση, το δημοψήφισμα αφενός και οι βουλευτικές εκλογές αφετέρου. Μελετώντας τις νομικές πράξεις της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, διαπιστώνουμε ότι ο ιστορικός χρόνος πυκνώνει γύρω από αυτές τις εκλογικές αναμετρήσεις.

Για να γίνει κατανοητό το παραπάνω, είναι σκόπιμο να εστιάσουμε στις ενέργειες της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής αναλόγως, στο διάστημα περί τις εκλογές και περί τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, γιατί μάς επιτρέπουν να βγάλουμε σημαντικά συμπεράσματα για την πλήρως εννοησιμότητα οργάνωσης της συνταγματικής μετάβασης, η οποία στήριζε την επιτυχία της στη διεξαγωγή των εκλογών και του δημοψηφίσματος, στις δημοκρατικές δηλαδή διαδικασίες.

Έτσι, μόλις την προηγούμενη του διατάγματος προκήρυξης των βουλευτικών εκλογών, την 3η Οκτωβρίου, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας εξέδωσε συντακτική πράξη, στην οποία για πρώτη φορά έκανε λόγο για «πολιτικά εγκλήματα» που είχαν στραφεί «κατά της συνταγματικής τάξης που απέρρευε από το Σύνταγμα του 1952» και έτειναν στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου^{89,90}. Ταυτόχρονα, καθόριζε την αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών για τη δίωξη των πρωταιτών. Μέχρι εκείνη τη στιγμή, στις νομικές πράξεις της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου καλείται «γεγονός» και η δικτατορία «κατάστασις

⁸⁸ Πρβλ. Τζ. Λιαλιούτη, «Ο αντιαμερικανισμός στη Μεταπολίτευση», στο: Β. Παναγιωτόπουλος/Γ. Βούλγαρης/Σ. Ριζάς (επιμ.), *50 χρόνια δημοκρατία. Τι άλλαξε; Πόσο αλλάξαμε;*, ειδ. έκδ. Βήμα στην ιστορία - 7, 2024, σελ. 202-223.

⁸⁹ Συντακτική Πράξις «Περί καθορισμού αρμοδιότητας δια την εκδίκασιν πολιτικών εγκλημάτων αναφερομένων εις την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967», ΦΕΚ 277Α/30κτωβρίου 1974.

⁹⁰ Είχε προηγηθεί η υποβολή μήνυσης από έναν ιδιώτη, τον δικηγόρο Αλέξανδρο Λυκουρέζο, στις 9 Σεπτεμβρίου 1974, για τη δίωξη των μελών του στενού πυρήνα των πραξικοπηματιών. Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα», ό.π., σελ. 50.

που απέρρευσε από την 21η Απριλίου»⁹¹. Με δυο λόγια, η προοπτική των εκλογών ήταν το κρίσιμο γεγονός που επέτρεπε στον πολιτικό κόσμο να ανασάνει και να πει τα πράγματα με το όνομά τους. Η δημοκρατία ενδυναμωνόταν μέσα από τις ίδιες τις διαδικασίες της.

Διόλου τυχαία είναι η ακολουθία και των παρακάτω γεγονότων. Μία μέρα μετά την προκήρυξη των εκλογών, στις 5 Οκτωβρίου 1974, με νομοθετικό διάταγμα (που δημοσιεύτηκε στις 8 Οκτωβρίου) αποκαταστάθηκαν –επέστρεψαν στην υπηρεσία και αποστρατεύθηκαν αμέσως– 73 αξιωματικοί που είχαν αποταχθεί για «παραπτώματα που σχετίζονταν με την δημιουργηθείσα από την 21η Απριλίου κατάσταση»⁹². Μία μέρα μετά τη διενέργεια των βουλευτικών εκλογών, στις 18 Νοεμβρίου 1974, ο χρόνος εκτοπίσεως αναγνωρίστηκε ως συντάξιμος χρόνος⁹³. Μεταξύ των δύο εκλογικών διαδικασιών, στις 28 Νοεμβρίου 1974, η Ελλάδα επέστρεψε στο Συμβούλιο της Ευρώπης, προσχωρώντας εκ νέου στο Καταστατικό του⁹⁴. Την Παρασκευή 6 Δεκεμβρίου, πριν το δημοψήφισμα, δημοσιεύτηκε ένα ακόμη νομοθετικό διάταγμα, με το οποίο αποκαθίσταντο και επανέρχονταν στην υπηρεσία, μετά από αίτησή τους, οι διωχθέντες από τη χούντα στρατιωτικοί⁹⁵. Αξίζει να σημειώσουμε ότι από τις πρώτες μέρες της Μεταπολίτευσης, είχαν αποκατασταθεί οι αξιωματικοί που συμμετείχαν στο κίνημα του Ναυτικού κατά της χούντας τον Μάιο του 1973⁹⁶. Το διάταγμα της 6ης Δεκεμβρίου ήταν, όμως, γενικότερο και βάσει αυτού δικαιώθηκαν 205 αξιωματικοί⁹⁷. Στις 7 Δεκεμβρίου, ημέρα Σάββατο προ του δημοψηφίσματος, ρυθμίστηκαν και τα συνταξιοδοτικά θέματα των αποκαθισταμένων στρατιωτικών⁹⁸. Επίσης, την ίδια μέρα, την παραμονή δηλαδή του δημοψηφίσματος, κυρώθηκαν τα Πρωτόκολλα 2, 3 και 5 που συνόδευσαν την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁹⁹. Είναι αξιοσημείωτο ότι μόνο το Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 1974 δημοσιεύτηκαν 10 τεύχη Α' του Φύλλου Εφημερίδος της Κυβερνήσεως με περισσότερα νομοθετικά διατάγματα το καθένα, ενώ, μετά το δημοψήφισμα, το αμέσως επόμενο

⁹¹ Βλ. και Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία*, ό.π., σελ. 491 για την προσεκτική διατύπωση των πρώτων πράξεων της κυβέρνησης της Μεταπολίτευσης.

⁹² Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 101 «Περί αλλαγής καταστάσεως των αποταχθέντων, απολυθέντων, εκπεσόντων του βαθμού των και οριστικώς απολυθέντων στρατιωτικών των Ενόπλων Δυνάμεων», ΦΕΚ 298 Α/8 Οκτωβρίου 1974. Για τα πραγματικά στοιχεία που προέκυψαν από την εφαρμογή του διατάγματος βλ. Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 232.

⁹³ Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 172 «Περί αναγνωρίσεως ως συνταξίμου του χρόνου εκτοπίσεως και φυλακίσεως ενίων ασφαλισμένων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων», ΦΕΚ 343 Α/18.11.1974.

⁹⁴ Νομοθετικό διάταγμα 196 «Περί προσχωρήσεως εκ νέου της Ελλάδος εις το υπογραφέν εν Λονδίνω την 5ην Μαΐου 1949 Καταστατικόν του Συμβουλίου της Ευρώπης», ΦΕΚ 356 Α/28 Νοεμβρίου 1974.

⁹⁵ Νομοθετικό διάταγμα 197 «Περί κρίσεως στρατιωτικών των Ενόπλων Δυνάμεων εξελθόντων της υπηρεσίας από 21.4.1967 μέχρις 23.7.1974», ΦΕΚ Α 197/6 Δεκεμβρίου 1974.

⁹⁶ Νομοθετικό διάταγμα 4 «Περί αποκαταστάσεως Αξιωματικών και Υπαξιωματικών του Πολεμικού Ναυτικού», ΦΕΚ 219 Α/9 Αυγούστου 1974. Με το διάταγμα αυτό επανήλθαν στην υπηρεσία οι 81 αξιωματικοί που είχαν πρωτοστατήσει στο Κίνημα του Ναυτικού και είχαν απομακρυνθεί από την υπηρεσία μετά από πειθαρχική δίωξη. Βλ. σχετικά με το Κίνημα του Ναυτικού, Κ. Στράτο, «Η μνήμη του Κινήματος του Ναυτικού στη Μεταπολίτευση», ό.π., σελ. 86 επ.

⁹⁷ Σύμφωνα με τον Λ. Καλλιβρετάκη, 157 αποστρατεύτηκαν αμέσως μετά πολλών επαίνων και 48 επανήλθαν στην υπηρεσία. Βλ. Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 232.

⁹⁸ Νομοθετικό διάταγμα 199 «Περί συνταξιοδοτήσεως των δια του Ν.Δ. 197/1974 'περί κρίσεως στρατιωτικών εξελθόντων της υπηρεσίας από 21.4.1974 μέχρις 23.7.1974' αποκαθισταμένων στρατιωτικών», ΦΕΚ 362 Α/7 Δεκεμβρίου 1974.

⁹⁹ Νομοθετικό διάταγμα 215, ΦΕΚ 365 Α/7 Δεκεμβρίου 1974.

Α' τεύχος του Φύλλου Εφημερίδος της Κυβερνήσεως δεν δημοσιεύεται παρά τη 14η Δεκεμβρίου και αφορά την παράταση της θητείας της Ερανικής Επιτροπής Ανεγέρσεως Ανδριάντος του ποιητή Κώστα Κρυστάλλη¹⁰⁰. Ο ρυθμός δημοσίευσης στην επίσημη εφημερίδα του κράτους μπορεί, νομίζω, να ερμηνευτεί ως ενδεικτικό σημάδι της αγωνίας και της ανακούφισης του πολιτικού κόσμου πριν και μετά το δημοψήφισμα αντίστοιχα.

Τέλος, μετά τις εκλογές, και αφού το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος είχε υποβληθεί και βρισκόταν ήδη υπό επεξεργασία, στις 18 Ιανουαρίου 1975, η Ε' Αναθεωρητική Βουλή κατονόμασε το «καθεστώς» της 21ης Απριλίου ρητά ως «πραξικόπημα» που αποσκοπούσε «στον σφετερισμό της εξουσίας των κυριαρχικών δικαιωμάτων του λαού» και διακήρυξε, μάλιστα με κεφαλαία γράμματα και με το υπέρτατο κύρος της Εθνικής Αντιπροσωπείας που λειτουργούσε και ως συντακτικό υποκείμενο, ότι «Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΔΙΚΑΙΩ ΟΥΔΕΠΟΤΕ ΚΑΤΕΛΥΘΗ».

Τα παραπάνω δείχνουν τον κομβικό ρόλο των δύο εκλογικών διαδικασιών στην αρχιτεκτονική, αλλά και στην επιτυχία της μετάβασης στη δημοκρατία. Ήταν οι ίδιες οι δημοκρατικές διαδικασίες που επέτρεψαν στη δημοκρατία να εδραιωθεί και να αποκτήσει αυτοπεποίθηση κι έδωσαν ώθηση στις διαδικασίες κάθαρσης και αποκατάστασης. Ο πολιτικός κόσμος αντλούσε νομιμοποίηση, καθώς και πραγματική ισχύ από τις δημοκρατικές διαδικασίες ή, ακόμη, και από την ίδια την προοπτική τους. Θα λέγαμε ότι το σχήμα της ελληνικής μετάβασης στη δημοκρατία είναι απλό και ευφύες, καθώς το μέσο, ο σκοπός, και το απώτερο κίνητρο της μετάβασης εν τέλει ταυτίζονται. Σκοπός και κίνητρο της μετάβασης ήταν η πολιτική ελευθερία, δηλαδή η δημοκρατία. Το ευφύες είναι ότι και το μέσο για τη μετάβαση δεν ήταν άλλο από την ίδια την άσκηση της πολιτικής ελευθερίας στις εκλογές και στην ευρύτερη λαϊκή κινητοποίηση, την οποία πυροδότησαν. Η δημοκρατία επανήλθε αυτοτροφοδοτούμενη. Ταυτόχρονα, το μέσο, ο σκοπός και το κίνητρο της μετάβασης, η δημοκρατική διαδικασία και η άσκηση της πολιτικής ελευθερίας με δυο λόγια, συγκρότησαν την ίδια τη θεσμική ταυτότητα, το θεσμικό θεμέλιο της περιόδου της Μεταπολίτευσης και της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ;

Η εν στενή εννοία Μεταπολίτευση, που αποτέλεσε το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, προδήλως ολοκληρώθηκε με την ψήφιση και θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975. Ωστόσο, πολλές φορές, και σε διάφορες χρονικές στιγμές κατά τη διάρκεια της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, τέθηκε το ερώτημα εάν έχει έλθει το τέλος της Μεταπολίτευσης, ή, εάν ζούμε ακόμη στον κύκλο ή στην καμπύλη της Μεταπολίτευσης¹⁰¹, εννοώντας τη Μεταπολίτευση με ευρύτερη έννοια ως μία περίοδο με κοινά θεσμικά και πολιτικά χαρακτηριστικά.

Θεωρώ ότι αυτό που ονομάζουμε Μεταπολίτευση με την ευρύτερη έννοια σηματοδοτεί μια περίοδο διαρκούς διεκδίκησης και βελτίωσης των προϋποθέσεων άσκησης της πολιτικής ελευθερίας. Κατά την περίοδο που εξετάσαμε, δηλαδή το '74-'75, το πολιτικό σύστημα εκδημοκρατίστηκε.

¹⁰⁰ ΦΕΚ 371 Α/14.12.1974.

¹⁰¹ Κύκλος Ιδεών, *Η καμπύλη της Μεταπολίτευσης (1974-2024)*. Συνέδριο της 12ης-14ης Μαΐου 2024, Ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία», 2024.

Ταυτόχρονα, όμως, ο κοινωνικός εκδημοκρατισμός υπήρξε πιο μακρόπνοος. Ο εκδημοκρατισμός της κοινωνίας, ως συνθήκη υποστηρικτική και αναγκαία για τη σταθερότητα του εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος, συντελέστηκε μέσα από επιμέρους στάδια που υπερβαίνουν αυτονοήτως την περίοδο της εν στενή έννοια Μεταπολίτευσης, την περίοδο της μετάβασης στη δημοκρατία. Μόνον ενδεικτική αναφορά μπορούμε να κάνουμε εδώ στα στάδια αυτά: Από την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας το 1976¹⁰² στις μεγάλες μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1980, όπως είναι η μεγάλη μεταρρύθμιση κι ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου, η μεταρρύθμιση στην Ανώτατη Εκπαίδευση με την κατάργηση του θεσμού της έδρας και τη δημιουργία του Πανεπιστημίου των ομάδων, η καθιέρωση του μονοτονικού συστήματος, η ίδρυση του ΕΣΥ, η αναγνώριση της Ενιαίας Εθνικής Αντίστασης κοκ¹⁰³.

Έτσι, η Μεταπολίτευση με την ευρύτερη έννοια σηματοδοτεί την καθιέρωση της πολιτικής ελευθερίας, αλλά και τη συνεχή βελτίωση των προϋποθέσεων άσκησης της στο κοινωνικό επίπεδο. Αποτελεί την ευτυχέστερη περίοδο της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας. Γι' αυτό, κάθε φορά που οι ελευθερίες φαίνεται να υποχωρούν, σε καιρούς κρίσης, τίθεται το ερώτημα του τέλους της Μεταπολίτευσης. Αυτός ο κύκλος της Μεταπολίτευσης με την ευρύτερη έννοια δεν έχει κλείσει, θεωρώ, όσο και εάν απειλείται από διάφορα φαινόμενα, που η ανάλυσή τους υπερβαίνει το πλαίσιο της παρούσης. Όσο το πρωτείο της πολιτικής ελευθερίας, η προσήλωση στις δημοκρατικές διαδικασίες δηλαδή, επιβεβαιώνεται ως κεντρικό στοιχείο του ελληνικού συνταγματισμού, τότε ο κύκλος της Μεταπολίτευσης παραμένει ανοικτός. Όπως ανέφερε ο Ηλίας Νικολακόπουλος, αν με τον όρο «τέλος της Μεταπολίτευσης» εννοείται στην πραγματικότητα το τέλος της πολιτικής, τότε, –μετά βεβαιότητας θα προσέθετα– αυτό το τέλος δεν έχει έρθει¹⁰⁴. Ως κεκτημένο πολιτικής ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης, η περίοδος της Μεταπολίτευσης αποτελεί ορόσημο, ένα σημείο σύγκρισης και αναμέτρησης για το σήμερα και το αύριο. □

¹⁰² Το πόσο μεγάλη μεταβολή συνιστούσε η καθιέρωση της δημοτικής το αντιλαμβάνεται κάποιος, αν διαβάσει το άρθρο 107 του Συντάγματος του 1952, το οποίο πρόβλεπε ότι επίσημη γλώσσα του κράτους είναι αυτήν στην οποία συντάσσονται το πολίτευμα και οι νόμοι και απαγόρευε μάλιστα κάθε επέμβαση προς παραφθορά της.

¹⁰³ Ενδεικτικά Α. Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, 2019, σελ. 434· Π. Μαντζούφας, «Πανεπιστήμιο Ν. 1268/82. Ο εκδημοκρατισμός του πανεπιστημίου και τα αδιέξοδά του», Χ. Ακριβοπούλου, «Οικογενειακό δίκαιο. Ο κώδικας ισότητας των δύο φύλων», Κ. Σουλιώτης, «Ε.Σ.Υ. – Η (καθυστερημένη) ικανοποίηση ενός καθολικού κοινωνικού αιτήματος», και οι τρεις συμβολές στο: Β. Βαμβακάς/Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, 2014, σελ. 416-418, σελ. 383-386, σελ. 204-207, αντιστοίχως. Για την καθιέρωση της ενιαίας Εθνικής Αντίστασης, βλ. τη συζήτηση στην Ολομέλεια της Βουλής από το αρχείο της ΕΡΤ, διαθέσιμο στο [link](#).

¹⁰⁴ Η. Νικολακόπουλος, «Συνέχειες και ρήξεις», ό.π., σελ. 431.